

NÉHÁNY MAGYAR SZÓ EREDETÉHEZ

NYÍRI ANTAL

1. Épkézláb

Ez az összetétel azt jelenti, 'ép, egészséges' (ember). Ismerős ez a szó az egész magyar nyelvterületen. Az irodalmi nyelvből is ismerheti mindenki. Jókai Mórnak Kárpáthy Zoltán c. regényében olvashatjuk a következőket: „Kedves gyámatyám, látja, hogy itt vagyok, *épkézláb*, semmim sem hiányzik” (Szépirodalmi Könyvkiadó, 155. l.); — Móra Ferencnek Véreim. Parasztjaim c. kötetében a „Triász és társai” c. elbeszélésben meg ez van: „Ott várta a malomudvaron a pusztá minden *épkézláb* embere”. (Magvető, 99. l.)

Bár látszólag nincs ez összetételben semmi probléma, az adatok világánál mégis az tűnik ki, hogy igen érdekes ennek keletkezése és története is. Eredetileg ugyanis — mint látni fogjuk — nem mindenkire mondták azt, hogy *épkézláb*.

A rábaközi nyelvjárás még mutatja, hogy eredetileg az ép testtel született gyermekekre mondták azt, hogy *épkézláb*. „H'ét gyerekem van, de háló(j) isten, mind *épkézláb*.” (Pátyi István: Különös szóösszetételek a rábaközi nyelvjárásban. Nyr. XXXVII: 353.)

Hogy eredetileg csakugyan újszülött kisgyermekre mondták azt, hogy *épkézláb*, azt mutatja a következő régi nyelvi adat is: „Született egy kis fiacskánk *ép kézzel-lábbal*” (Haz. I. 143. NySz.) — „Nagy *épkézláb* gyermek es felette sokat szopható” (Haz. I. 371, NySz.).

Ezek az adatok a XVIII. század második feléből valók: 1759–1767-ből. De van erre a nyelvi tényre adat 1739-ből is Vass László özvegyének naplójában: „17 (januarii) szombaton reggel fájdalomra, de örömdetes napra virasztta fel az én kegyelmes istenem, mert mint hét-nyolcz óra tájban isten megszabadítván, egy szép *ép kéz láb* leánygyermekkel megálda ő felsége. Megkettőztetvén örömmel szívemet, egy vagy másfél órára esmét áldást bocsátva árva házamban, ada *ép kéz láb* férfigyermeket is házamban; de az férfigyermek sokkal gyengébb lévén a leánynál, melyet tartani kereszteletlen nem mertem a nagy gyengeség miatt.” (MonHungHist. XXXV, 608. l.).

Semmi kétség nem lehet tehát afelől, hogy eredetileg csakugyan a megszületett kisgyermekkel kapcsolatban használták az *épkézláb* kifejezést. Ez természetes is, hiszen születéskor mindig azt nézik meg legelőször, hogy ép testű-e.

Hogy nagyon régi kifejezés az *épkézláb* (gyermek), azt maga az összetétel is mutatja. Nyelvünknek ősi, még finnugor korbeli sajátága, hogy két különböző testrész névvel jelölik azt a részét a testnek, ahol a kifejezett testrészek vannak. Pl. a komi (zürijén) úgy fejezi ki az 'arc' fogalmát, hogy azt mondja *nj-r-vom*, azaz 'orr-száj'. Nyelvünkben is azt a fogalmat, hogy 'gyer-

mekei, utódai', így fejezhetjük ki: *ia-fia*, és ebben az összetételben az *ia* volta-képpen azt jelenti: 'leánya', tehát az egész kifejezés azt jelenti: 'leánya-fia', azaz gyermekei. Állítólag ilyen eredetű elhomályosult összetétel lenne Budenz szerint (MUSz) a *nép* is, mely ebből a két szóból lett volna: *né* 'nő' + **tēy* (> *fi*).

Az itt fejtegetett kifejezés *ép-kéz-láb* (gyermek) *kéz-láb* kifejezése is azt jelenti tehát, hogy 'test'; *ép-kéz-láb* (gyermek) voltaképpen azt teszi: 'ép testű gyermek', amit nyelvünk régebbi korában, amikor még nem volt meg az *-ú*, *-ű* denominális névszóképző, pusztán a két testrésznévvel fejezett ki.

Ugyanolyan ősrégi összetétel ez, amilyen a *tél-víz* = 'téli víz', *tavaszbúza* = 'tavaszi búza', *ősz-búza* = 'ősi búza', *tó-hal* = 'tavi hal', *tűz-fa* = 'tűzi fa', stb.

Amikor tehát 1627-ben „*Épkezű, lábú, szemű, fülű ember*”-ről olvasunk, akkor már az *ép-kéz-láb* (gyermek) újabb, *-ú*, *-ű* képzős alakjával van dolgunk.

Íme az *épkéz-láb* (gyermek) történetében népünk mindennapi életének egy villanásnyi mozzanata, magának az összetett szónak szerkezetében pedig nyelvünk történetének egy régi szerkezeti sajátsága őrződik nemzedékről-nemzedékre, szájról-szájra abból az időből, amikor az *-ú*, *-ű* melléknévképző még nem alakult ki nyelvünkben.

2. Kiforgat

A *kiforgat*-nak azon a jelentésén nincs mit magyarázni, amelyet az ÉrtSz. így fogalmaz meg: „1. < Vmit, rendsz. több tárgyat > forgatva v. nagy lendülettel kiemel, kimozdít... *A szél tövestől kiforgatta a fákat.* [Felegyenese-dik] *a százasos tölgy, melyet a vész hatalmas karja kiforgatott. Eőt. — ... Valahány zsebje volt, mind kiforgatta. Jó k.*” De a *kiforgat*-nak 2–5. jelentésén már van mit magyarázni: 2. (átv.) *Vkit kiforgat vmiből*: a birtokában levő v. őt megillető anyagi javaktól család módra megfosztja. *Kiforgatta a jussából...* 3. (átv.) *kiforgat valamiből*: < személyt, dolgot vmely állapotból, helyzetből > erőszakosan kimozdít. *A háború kiforgatja az életet megszokott rendjéből.* 4. (átv.) *kiforgat vmit (értelméből)*: szándékos rosszakarattal félre-magyarázza, meghamisítja, hamis értelmet tulajdonít neki. *Kiforgatja vkinek a szavát...* 5. (átv. biz.) Sokáig faggat, aprólékosan kikérdez vkit. *Nagyon kiforgatták a vizsgán || a.* (átv.) Ily módon sarokba szorít vkit... *Bölcsen és ármányosan kiforgatád beszéddel. Ar.—Arisz*”.

Az már az első pillanatban is világos, hogy a *kiforgat*-nak valamennyi átvitt jelentése (2–5.) összefügg egymással, csak az a kérdés, hogyan keletkeztek ezek, mi volt az a szemléleti alap, melyből e jelentésváltozatok jól megérthetők.

Az a kérdés, volt-e valami tárgy, amit *ki* lehetett *forgatni*.

PP. szerint (1708): *Kiforgatom*: Evolvere; ugyanezen szótár latin–magyar részében Evolvere: Kifejtem, Kimozdítom, *Kiforgatom*, Által-olvasom. Evolvere Annales: Az esztendőnként lött dolgokról irtt könyvet által-olvasni. C. (378): euoluo — Ki mozdítom ki feyőm (item) által olvasom.

A *kiforgatni* tehát vonatkozott a könyvek lapjainak olvasása közben való forgatására is, és nyilván az *evolvere* fordítása.

Ma azt mondjuk: *lapozzuk fel a történelem könyvét!* Zrínyi Miklós a „Török áfium ellen való orvosság”-ban (1662.) ezt írta: „Mert forgassuk fel

a históriákat, és megtaláljuk, hogy jóllehet magyar is sok helyen botlott a vitézségben, és sokszor rosszul cselekedett, mindazonáltal a derekas veszedelmek az idegenektől estek” (Markó: Zrínyi prózai munkái, 278). Másutt így mondta: „*forgassuk elő* a históriákat, és megtaláljuk, hogy miolta az kaspiai barlangok közül kijött a török dühös nemzet, keresztyén vérnek patakul folyása soha meg nem állott” (i. m. 275). Pázmány Péternek az Alvinczi Péter ellen írt öt szép levelében is (1608) ezt olvashatjuk: „...ha tetczik, lépjünk a házban, ot csendeszen beszélgethetünk és könyveket is találunk, melylyeket mondásink bizonyására mindgyárt *reá forgathassunk* (Pázmány: OM. IV, 713). — 1640: A Rómában küldött levelet *for gasd fel* (Ker.: Préd. 16. NySz.); a *felforgat* jelentése itt: 'verso librum; aufrollen, aufschlagen das buch' (NySz.), tehát ugyanaz, mint a Zrínyitől idézett fentebbi mondatban.

Láthatjuk tehát, hogy van a *kiforgat*-nak olyan jelentése is, hogy: 'az állítás igazolására valamely könyvből érvet idéz'. „Az bizonyosságokat mind *reájok forgathattuk* az lutheristákra” (Pázm: Kal. 364. NySz.). — „Így mind rendel *ide forgathattuk* azokat az bizonyosságokat, melylyekkel az írásnak igaz magyarázását az anyaszentegyházra mutatók” Pázm. Kal. 529. NySz.). — Itt a *reá forgat*, *ide forgat* azonos jelentésű az iménti *felforgat* szóéval.

Azonban nemcsak a hitviták és történeti megállapítások érveit *forgatták ki* vagy *forgatták elő* vagy *forgattak reá*, hanem a pör is *kiforgat*. „Valaki perit jól forgató prókátor: concinnator causarum PPBl.” (NySz.). — nyilván a törvényekből forgatja ki az érveket, amelyek le vannak írva és az okmányokból. Ezért „a gonosz pör *kiforgat* értékünkéből” (Fal: SzE. 525. NySz.). — Nyilvánvaló, hogy a *kiforgatta vagyonából* stb. kifejezés onnan ered, hogy a prókátor a pör megnyerése érdekében a törvénykönyvet és az okmányokat *for gatta ki* vagy *forgatta elő*.

3. Magas

A SzófSz. nem fogadja el JUHÁSZ JENŐnek azt a magyarázatát, hogy a *magas* a *mag* szónak a származéka (MNY. XXXIII, 164). Pedig JUHÁSZ JENŐnek teljesen igaza van. Ennek igazolására a következőket idézem: *magvacska*: hosszú vékony szárú vénülő sóska (Losonc, MTSz.); *fé-magzik*: hirtelen nagyra nő. „Tavajtó fogvást akkorára *fémagzott*, hogy egészen kinőtt az isten markából” (Székelyföld, MTSz.); Szentesen „*félmagzik* a saláta”, ez azt jelenti, hogy magasra megnő és magvait kifejleszti, megérleli. Az ormánysági *magvazik* 'magba megy' (növény) és *mégmagvazik* 'magba megy' (OrmSz.) kifejezések is olyan növényekre vonatkoznak, amelyeket magtermelés céljából meghagynak, és ezek magvaikat a magosra növekvő növényben érlelik meg. — Ezek után kétségtelen, hogy a *magos* ~ *magas* nem is lehet más, mint a *mag* főnévnek -s képzős származéka, és a magvakat termelő, hosszú szárba szökő növényekre vonatkoztatva használták először, vagyis az elnevezésnek ez volt a szemléleti forrása.

4. Kilincs

BÁRCZI a *kilincs*-et ófrancia eredetűnek tartja (SzófSz., A magy. szókincs eredete,² 114), MÉSZÖLY ezzel szemben hangutánzó eredetűnek, a következő megokolással: „*Kilincs-e, kiléncs-e* a XVII. században nemcsak az ajtónak

volt (az ajtón a *kilincs* az volt, ami ma a *kallanttyú* = obex), hanem a tékozló fiú tarisznájának a szájáról is az *kiléncs* kopott le (l. NySz.): tehát a *kilincs* nem csupán 'toló v. forgó zár, retesz' neve volt, hanem a tarisznya bekötésére való szíjé is. Nem francia jövevényszó a *kilincs*, mint Bárczi Szófejtő Szótára és általában a nyelvtudósok vélik, hanem olyan hangutánzó eredetű, úgynevezett hangfestő szó, mely ezeknek a családjába tartozik: *kallanttyú*, *kallanttyú*: 'forgó v. rábillenő fa zár'; *kilincs*: 'a lélekvesztőn a ciklony beakasztására való fül'; *kelenttyú*: 'a vízmerítő veder fogantyúja, amelynél fogva az ostorfára akasztják'; *kalancsolódik*: 'bonyolódik, össze-vissza akadoz, keresztbe vetődik egymással'; *kilincs-kalancs*: 'tekervényes út' (MTSz.)." (Mészöly: Ómagyar szövegek nyelvtört. magy., 170.).

Mészölynek a *kilincs* eredetéről szóló ez a fejtegetése teljesen meggyőző hangtani és jelentéstani tekintetben is. De hogy mennyire igaza van, annak szemléltetésére megemlítek egy újabb bizonyítékot: JordK. 104, Mózes III. k., XIX. r. 14: „Ne mongy gonozt az sykethnek, es az vak (105) eleyben ne vess *keleenczeth*” Káldi: „Ne átkozzad a' siketet, se ne tégy *akadékoth* a vak eleibe: Non maledices surdo, nec coram caeco pones *offendiculum*”: Arndt: „Du soll(st) einem Tauben nicht fluchen und einem Blindem nicht *einen Anstoss* in den Weg legen.”

A *kilincs* szó hang- és jelentéstana, továbbá a *kilincs* tárgynak a története a leghatározottabban ellene van a *kilincs* szó ófrancia eredetének.

5. A Farkas személynév eredetéhez

Az OklSz. 1146-ból idéz rá először adatot, és ettől az időtől kezdve elég sűrűn előfordul ez a személynév. Anonymus mondja a következőket: „Tuhutum uir prudentissimus misit quendam uirum astutum, patrem *Opaforcos Ogmand*” (Anon. 25.).

Az is ismeretes dolog, hogy ez a név védőnév, totemisztikus név, tehát olyan, amilyen a magyar *Sólyom*, *Kánya*, *Kakas* (KERTÉSZ Manó: A kakas személynévről Nyr. 67:1–5). KERTÉSZ említi ugyancsak a fentebb idézett cikkében „hogy az inárcsi Farkas családnak a 13. sz. második felében élt két őse *Farkas* és *Fene* ('farkasféle ragadozó')” Nyr. 67:5.

A *Farkas* személynév totemisztikus eredete még a 16. században is ismerős. Bornemisza Péter írja az 1578-ban kelt Ordögi kísértetek c. munkájában a „Bü báiasokrol” a többi között a következőket: „Ha gyermeked születic, ki ádd az ablakon, es kerűlyec meg a hazat vele, es sokaig él. Ha az előtt meg holtac gyermekeid, immár farkas legyen neue” (Akadémia, 173).

Az újszülött gyermeket azért adják ki az ablakon és kerülik meg vele a házat, hogy ezáltal megtévesszék a gonoszt és a gyermek sokáig éljen. Ilyen népszokásról még a legújabb időben is tud a néprajzi szakirodalom. A *Farkas* személynév eredete szempontjából nagyon fontos Bornemisza következő mondata, melynek az a lényege, hogyha „megholtak gyermekeid — tudniillik a most született gyermek előtt — immár *Farkas* legyen neve”. Nyilván azért, hogy megvédje az újszülöttet a haláltól, nehogy arra a sorsra jusson, mint az előbbieket, vagyis nehogy meghaljanak, sőt erősek legyenek és bátrak, mint a farkas.

Hogy miért nevezték el *Farkas*nak a gyermeket, azt még CzF. is említi a múlt század közepén: „A *farkas* nagy ereje vagy bátorságánál fogva véteztet fel emberi nevezetül, mint *arszlán* (leo) is”.

Nyilván tudta ezt Geleji Katona is, mert a *Váltság* Tírka I. kötetében (854), miután az „*ex consilio*” azaz tanácsból adatott nevek helyes és szép voltát dicséri, amilyen *Péter, István, András, György, Catharina, Sophia, Clara* „és több effélék, melyekre e’ mostani emberek semmit nem néznek”, elítéli a „minden értelem és tanács nélkül” való tehát „*ex casu*” névadást, és különösen kifakad azért, mert némelyek még olyan neveket is adnak, „a’ mellyek merő gyalázatosok, és pirontságosok, a’ minéművek a’ *Farkas*, az *Oroslány*, és egyéb kegyetlen vadaktól vőtt nevezetek, mellyeknek gyakorta a’ fiak meg-felelnek...”.

Ezek után jobban megértjük a STOLL BÉLA által fölfedezett „Szendrői hegedős-ének” következő versszakát:

Mert gamoŷath mankomnak
jgertem zenth *farkas*nak
megh lattŷa ha talalom
byzon hozza hagŷtom

(11K. LVII, 231).

Tudniillik *Szent Farkas* nem volt, nem is lehetett. Ez a tréfás és szellemes fogadalom összhangban van a költemény más versszakáiban kifejezett kiforgatott átkokkal, melyekről említést tesz STOLL BÉLA is (ITK. LVII, 233).

ZUR ETYMOLOGIE EINIGER UNGARISCHEN WÖRTER

von

A. NYÍRI

Der Verfasser behandelt die Herkunft folgender Wörter: 1. *épkézláb* (ember)='(ein Mensch) mit gesunden Gliedern', 2. *kiforgat*='jn. um etw. bringen', 3. *magas*='hoch' 4. *kilincs*='Klinke', 5. *Farkas*=ein ungarischer Personennamen.

1. Das ung. Wort *épkézláb*='(ein Mensch) mit gesunden Gliedern' bedeutet wörtlich: 'gesunde Hand-Fuss' und bezog sich ursprünglich auf das neugeborene Kind; das zusammengesetzte ung. Wort ist eine uralte Konstruktion. 2. *kiforgat*='jn. um das Vermögen bringen', bedeutete eigentlich: in dem Gesetzbuch dem Paragraph des Gesetzes nachschlagen, auf dessen Grund der Advokat jemanden in dem Prozess um das Vermögen brachte; 3. der Verfasser bringt neue Beweise dafür, dass sich das ung. Wort *magas* 'hoch' eigentlich auf eine Samenpflanze mit langem Stengel bezog, deshalb ist das ein Derivat von *mag* 'Samen'; 4. zur Unterstützung von Mészöly's Meinung: dass das ung. Wort *kilincs* 'Klinke' kein französisches Lehnwort, sondern onomatopoetischen Ursprungs ist, wird ein neuer Beweis angeführt, und zum Schluss: 5. führt der Verfasser neue, bisher unbekannte Belege dafür an, dass der ung. Personennamen: *Farkas* 'Wolfgang' eigentlich ein Schutzname war.